

Than tela o kham (Hely a Nap alatt)

Egy régi könyv a cigány holokausztról

A holokauszt története a volt szocialista országokban a rendszerváltást megelőzően jószerevével feldolgozatlan volt. A pártállami időkben a megölt milliókról csupán úgy beszéltek, mint a „fasizmus áldozatairól.” A holokausztot túlélő zsidóság a több ezer éves írásbeli kultúrájának birtokában képes volt veszteségeinek dokumentálására. Mögöttük ott állt tekintélyével Izrael és különböző szervezeteket is létrehozta, hogy a világ örökké emlékezzen szenvedéseikre, az ellenük elkövetett borzalmakra.

Ma már tudjuk, hogy a cigányok is a holokauszt áldozatai voltak, de az élet csaknem minden területén (munkavállalás, lakásviszonyok, iskoláztatás stb.) tapasztalható hátrányaik a tudatos népiirtás idején megélt szenvedéseik elismertetése terén is megmutatkoznak. A hagyományosan szóbeli cigány kultúra nem volt képes a veszteségeit feljegyezni. A túlélő európai romák mögött sem állam, sem szervezetek nem álltak. A borzalmakat végigszenvedő cigányokra senki sem volt kíváncsi, emlékeiket nem kérdezték, nem dolgozták fel. Érdekérvényesítő képességük olyan gyenge volt, hogy ezt nem is tudták kikövetelni maguknak. Ez is hozzájárult, hogy számos történésben kialakult az a tarthatatlan nézet, mi szerint a holokauszt csak a zsidó népet érintette, s ez a fogalom csak a zsidók szenvedéstörténetére használható.

Grattan Puxon – Donald Kenrick „Berša bibahtale” című tanulmánykötetének megjelenése 1988-ban rendkívüli eseménynek számított. Ez volt ugyanis az egyik első olyan könyv, amely bemutatta, hogy a zsidók mellett a cigányok is a holokauszt áldozatai voltak.

A könyv a cigányok Európában történő megjelenésével kezdődik (E Roma aven ki Evropa) s a fogadtatásuk rövid bemutatásával folytatódik (Roma thai Gadže). A kezdeti segítőkészség gyorsan elutasítássá alakult át, majd üldözéssé fokozódott, ami a Harmadik Birodalom idején érte el a csúcspontját. Az ekkor bevezetett intézkedések – ahogyan a következő fejezetekben olvashatók – már előrevetítették a cigányok későbbi sorsát, amely végül a haláltáborokban teljesedett be (O Drom Meribasko – A halál útja, Uèali Kali – Fekete árnyék). E lágerek bemutatására külön fejezetet szántak a szerzők. (E Meribaske Logorende) Annak ellenére alapos adatgyűjtő munkát végeztek, hogy egy nép egy egész földrészre kiterjedő ötszáz éves történetét lehetetlen részletesen ismertetni egy ilyen rövid könyvben.

Egy ilyen könyvet kézbe véve – azon túl, hogy elol-

vassuk különböző európai országokban élt cigányok vázlatos történetét – kíváncsian keressük a saját hazánkról írt részeket. Magyarországon kezdetben – valószínűleg az állandó háborúk, harcok, csapatmozgások miatt – néhol észre sem vették a cigányokat, másutt viszont felhasználták munkájukat, szakértelmüket. Rövid idő elteltével azonban nálunk is megjelentek az előítéletek. A cigányokról minden gonoszszógot és rosszat el tudtak képzelni, még az emberevést is. A könyv 21. oldalán meg is találjuk az 1782-es kemencei esetet, ahol elfogott cigányokat vádoltak emberevéssel. Közülük sokat halálra ítélték, és kivégeztek, míg II. József a korabeli sajtóból értesülve az esetről, be nem tiltotta az ítéletek végrehajtását.

Hitler hatalomra jutása után a magyarországi cigányok feje felett is megjelent a „fekete árnyék”. Egyre több törvényjavaslat született, amiben a cigányok elkülönítését, munkatáborokba zárását, sőt sterilizálását követelték. Erre az időre esett a fényképes, ujjnyomat-lapos, személyleírást is tartalmazó cigány igazolványok bevezetése is. A hatóságok ekkor már negyedévi rendszerességgel tartottak úgynevezett „cigányrazziákat”. A világháború alatt – különösen a vége felé – a sajtóban már a cigányokkal kapcsolatban is követelni kezdték a „végső megoldást”. Magyarországon is felállították a gyűjtőtáborokat, voltak cigányokból szervezett munkásszázadok, és lettek cigánytelepek melletti tömegsírok (Doboz, Lengyel, Várpalota stb.), amelyek közül akad a mai napig is jeltelen (pl. Lajoskomárom). A könyvben Kerecsendről, Mezőkövesdről és Heves megye más településeiről elhurcolt cigányoktól olvashatunk rövid visszaemlékezés-részleteket. Több túlélő beszámol a hírhedtté vált komáromi gyűjtőtáborról is, ahol az összezsúfolt cigányok közül az embertelen körülmények hatására – társaikkal ellentétben – nagyon sokan már meg sem élték a különböző haláltáborokba történő szállításukat.

A cigányok története nem ér véget a háborúval a könyv lapjain. A szerzők bemutatják azt is, hogy a háború befejezése csak a közvetlen életveszélytől mentette meg a cigányokat, a helyzetük, társadalmi megítélésük ugyanaz maradt, mint a haláltáborok előtt. Innen aztán az indíttatás – amint arról a Kerko tromalipe (Keserű merészség) című fejezet szól –, hogy sorsuk irányítását a saját kezükbe vegyék.

Megítélésük hazánkban sem változott. Elég néhány korabeli dokumentumot megvizsgálni, hogyan vélekedtek róluk nem sokkal a háború után és milyen megoldásokat ajánlottak a „cigánykérdés” megoldására. Egy ilyen bizonyíték a Somogy Megyei Levéltárban megtalálható jelentés, amit Igalban készítettek a

rendőrörsön 1945. április 14-én. Egyetlen lapon tizenkilenc cigány ember neve, életkora és illetősége van feltüntetve. A táblázat utolsó rovata már minden személyre érvényes bejegyzést tartalmaz: „Közveszélyes munkakerülők, csavargó életmódot folytatnak, fekete lánckereskedelemmel foglalkoznak, marhalevél nélküli lovakkal üzérkednek, miáltal a mai lóhiány miatt lóhiányba(!) lévő lakosság helyzetét kihasználva a jogtalanul birtokukba jutott lovakat magas áron adják el a rászorult gazdáknak. Miért is szükséges a birtokukban lévő lovak elkobzása és nevezettek internálása”. A barcsi főjegyző egy 1946. március 19-én kelt dokumentumban a cigányok könnyebb ellenőrizhetősége érdekében olyan munkatábor felállítását javasolja, ahonnan csak munkavégzés céljából lehet kijönni. (Így a 16 évnél fiatalabb és a 60 évnél idősebbek nem is hagyhatták volna el a tábort, mivel még, illetve már munkát vállalni nem tudnak!) Somogy vármegye nemzeti bizottsága is ebben az időben küldött feliratot a kormánynak, amiben a cigányok kitelepítését kéri az országból.

A nemzetközi és hazai példák ismeretében érthető, hogy romák megpróbálták sorsuk irányítását a saját kezükbe venni. Puxon és Kenrick írnak az 1971-ben megtartott első, és az 1978-ban megtartott második cigány világtalálkozóról, amelyek biztosan hozzájárultak ahhoz, hogy az ismertetett kötet megjelenhessen. A könyvvel együtt ezeknek a világtalálkozóknak is nagy szerepük volt abban, hogy a világ különböző országaiban élő cigányok kutatni kezdték saját történelmüket, és tudatosan művelni a nyelvüket. A könyv ugyanis cigányul jelent meg. Azon a nyelven, amelyet a pártállami időben szaktekintélynek tartott ciganológusok nálunk csupán a családi körben folytatott kommunikációra tartottak alkalmasnak. Azon a nyelven, amelyről, amióta állami nyelvizsgát lehet tenni belőle, makacsul tartja magát az a téves elképzelés, hogy szókincese mindössze öt-hatszáz szóból áll.

A szerzők témaválasztásán és a könyv nyelvezetén kívül a kötetnek még egy tény ad óriási jelentőséget. Ennek bemutatására Karsai László 1992-ban megjelent könyvére kell utalnom. Talán ő volt az első olyan szerző Magyarországon, aki könyvet írt a cigány holokausztról. Munkájával számos ember felháborodását és tiltakozását is kiváltotta. Karsai, történészként ugyanis azt állította, hogy hazánkban nem üldözték szervezeten a cigányokat és a cigány elhurcoltak száma nagyjából ötezer főre, a meghaltaké pedig kb. ezer főre tehető. A Puxon–Kenrick szerzőpáros is közöl számokat. Az egyik adatsor az 1933 és 1944 között elhunyt cigány emberek számát tartalmazza. Magyarországon szerintük kb. huszonnyolcezer roma halt meg, a holokauszt során megöltek száma pedig kétszázezer lehetett. Rögtön hozzáfűzték, hogy ezek csak becsült adatok, hiszen nem lehet tudni, hogy hányan haltak meg járványokban, vagy orvosi ellátatlanság miatt, mennyien pusztultak a munkaszázadokban, és hány romát öltek meg a katonák az utakon, az erdőkben, valahol csak megtalálták őket („...mudarde e Romen e dromende, e veshende, varekai von arakhle len”).

Az így számított áldozatok száma elérheti a fél milliót.

Pontos számukat valószínűleg soha nem ismerhetjük már meg, mivel a cigányokról még listák, feljegyzések sem készültek. Karsai László csak a levéltárakban fellelhető írásos dokumentumokat vette figyelembe, a könyv szerzői viszont szakítottak ezzel a történelmi szemléletmóddal, és megszólaltatták az embereket is. Csaknem minden fejezetnél találunk ilyen egyéni történeteket. Az üldözöttek, az elhurcoltak, a haláltáborokat túlélők idézik fel az eseményeket, de megszólalnak kívülállók is. A személyeken túl segítségül hívják a dalokat is, amelyek még szemléletesebbé teszik a történeteket („német ének meséli”, „angol ének mondja” stb.). Különösen fontosak a dalok, hiszen tudjuk, hogy a cigány identitás egyik legfontosabb elemét jelentik, mivel az emberi élet történéseit dalokban örökítették tovább.

A holokauszt szenvedéstörténete megjelenik a cigány népköltészetben is, ahogy azt Bari Károly kiváló tanulmányából (Holokauszt a cigány népköltészetben) megismerhetjük. Néhány lágerének a cigányok között világszerte ismert.

A Puxon–Kenrick-könyv rövidsége, minden hibája és hiányossága ellenére, úttörő vállalkozás volt. Számos országban adott példát és ösztönzést. Úgy külföldön, mint idehaza nagyszámú újságcikk, tanulmány, könyv jelent meg a nyomában. Maguk a szerzők is folytatták a kutatást: új adatokkal kiegészített könyvük „Cigányok a horogkereszt alatt” címen 2002-ben már magyarul is megjelent.

Az eredeti könyv utolsó fejezete a cigány önszerveződés megindulásával fejeződött be. Azzal, hogy a romáknak is megvan a helyük a világban. Sajnos, közel húsz évvel az első megjelenés után is azt kell látnunk, hogy a cigányság helyzete nem sokat változott. Érdekvédelemző képességük még mindig nagyon gyenge. Megtaláljuk a velük szembeni előítéleteket, hátrányos megkülönböztetéseket, a társadalmi kirekesztést, sőt a rasszizmust is. Nap nap után történnek olyan események, amelyek miatt talán pontosabb lett volna, ha Rajko Duriæ verseskönyve címsorát: „*Le rom inke roden o than tela o kham*” (A cigányok még keresik a helyet a nap alatt) választottuk volna e tanulmány címéül.

Máté Mihály

IRODALOM

Bari Károly: A holokauszt a cigány népköltészetben (Magyar Nemzet, 1990. szeptember 15.)

Diósi Ágnes: Meditáció a legnagyobb szenvedés kiváltságáról (Amaro Drom, 1991/7.)

Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány holokauszthoz (Cserépfalvi, Bp., 1992.)

Katz Katalin: Visszafojtott emlékezet (Pont Kiadó, Bp., 2005.)

Kenrick, Donald – Puxon, Grattan: Cigányok a horogkereszt alatt (Pont Kiadó, Bp., 2002.)

Kovalcsik Katalin: Egyéni életrsorokat elbeszélő cigány lassú dalok. (Zenetudományi Dolgozatok, 1987.)

Mezey Barna: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. (Kossuth Kiadó, Bp., 1986.)

Osztóján Béla – Puskás Péter: Nyúzövölgy (Valóság, 1983/1.)

Puskás Péter – Végh József: Előítélet és vérpad: az „ember-evő” cigányok pere (Mikszáth Kiadó, Horpács, 1998.)

Stewart, Michael: Daltestvérek (T-Twins, Bp., 1994.)

Székely József: A cigánykérdés végleges megoldása (Népegészségügy, 1942. július 15.)